

Kadıẓâde Mehmed Efendi'nin Cevâhirü'l-İslâm Adlı Eserinin Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Cod. Or. 1573 Numaralı Nüshasının İncelenmesi

An Examination of the Leiden University Library Manuscript (Cod. Or. 1573) of Kadıẓâde Mehmed Efendi's Cevâhirü'l-İslâm

Öz

Nida KIRÖMEROĞLU*

* Dr. Öğr. Gör. İstanbul Üniversitesi,
Dil Merkezi, İstanbul, Türkiye,
nidakiromeroglu@gmail.com,
ORCID: [0000-0001-8252-979X](https://orcid.org/0000-0001-8252-979X)
ROR ID: ror.org/03a5qrr21

Gönderilme Tarihi / Received Date
20.08.2025
Kabul Tarihi / Accepted Date
28.09.2025
Yayın Tarihi / Publication Date
21.10.2025

Atıf/Citation: Kırömeroğlu, N., Kadıẓâde Mehmed Efendi'nin Cevâhirü'l-İslâm Adlı Eserinin Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Cod. Or. 1573 Numaralı Nüshasının İncelenmesi
Dil ve Edebiyat Araştırmaları, 32, 345-354
doi.org/10.30767/diledeara.1769549

Hakem Değerlendirmesi:

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlеме.

Çıkar Çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek:

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review:

Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest:

The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support:

The author declared that this study has received no financial support

Dil ve Edebiyat Araştırmaları

Dergimizde yayımlanan makaleler CC-BY-NC-ND lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Language and Literature Studies

The articles published in our journal are published as open access under the CC-BY-NC-ND license.
tded.org.tr | 2025

Bu çalışmada Kadıẓâde Mehmed Efendi'ye ait Leiden Üniversitesi Kütüphanesindeki Cevâhirü'l-İslâm adlı eserin Cod. Or. 1573 numaralı nüshası transkripte edilerek incelenmiştir. Cevâhirü'l-İslâm, temel dinî bilgileri soru-cevap yöntemiyle sunan, halkı bilgilendirmeyi amaçlayan didaktik bir risâledir. Eser, iman ve İslam esaslarının doğru bir şekilde öğrenilmesinin her Müslüman için farz olduğunu vurgulayarak başlar. Allah'ın zatı, sıfatları, peygamberlik, kitaplar, melekler, kader, ahiret inancı, ibadetlerin (özellikle namazın) önemi gibi temel akaid konuları açık ve sade bir dille ele alınır. Hanefî mezhebine sıkı bağlılıkla kaleme alınan risalede, mezhep imamlarının silsilesi de detaylı şekilde aktarılır. Kadıẓâde, eserde tasavvufî söylemlerden uzak durarak daha çok akli ve nakli temellere dayalı bir din anlayışını benimser. Namaz, oruç, abdest, ezan, iman türleri, farzlar, İslâm'ın şartları gibi konular halkın anlayabileceği bir dille kaleme alınmıştır. Eserin sonunda, imamlık yapacak kişilerin bilmesi gereken dört temel soru üzerinden dinî bilginin toplumsal önemine vurgu yapılır. Cevâhirü'l-İslâm, içeriği bakımından bir akait risalesi olmakla birlikte, dönemin dinî-medeni anlayışını yansıtmaya açınsından da önem taşır. Kadıẓâde'nin sade ve halk diliyle yazılmış bu eseri, onun dinî eğitimi geniş kitlelere yayma misyonunun bir tezahürüdür.

Anahtar kelimeler: Kadıẓâde Mehmet Efendi, Cevâhirü'l-İslâm, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi yazmaları, ilmihâl.

Abstract

In this study, the manuscript of Cevâhirü'l-İslâm (The Jewels of Islam) authored by Kadıẓâde Mehmed Efendi, preserved in the Leiden University Library under the catalog number Cod. Or. 1573, has been transcribed and examined. Cevâhirü'l-İslâm is a didactic treatise designed to convey fundamental Islamic beliefs and practices to the general public through a simple question-and-answer format. The work begins with the assertion that it is obligatory (farḍ) for every Muslim to learn the essentials of faith (imān) and practice (islām). Key theological concepts such as the attributes of God, prophethood, the revealed scriptures, angels, divine degree (qaḍā wa qadar), and the afterlife are presented in clear and accessible language. The treatise demonstrates a strong adherence to the Ḥanafī school of thought, detailing the chain of transmission of its teachings from the Prophet Muḥammad back through earlier prophets and angels to God Himself. Kadıẓâde avoids mystical language and Sufi terminology, opting instead for a rationalist and traditionalist tone rooted in Sunni orthodoxy. Practical religious obligations such as prayer (ṣalāt), fasting (ṣawm), ritual purity (wuḍūʿ), and the adhān (call to prayer) are addressed, as well as more abstract matters like sincerity (ikhlās), modesty (ḥayāʿ), and the nature of faith. The treatise concludes with a reflection on the qualifications of an imam, stressing the religious knowledge required to lead the community in prayer. Cevâhirü'l-İslâm stands out not only as a concise creed manual but also as a reflection of Kadıẓâde's commitment to spreading religious knowledge in a language accessible to the common people. The work encapsulates the intellectual climate of 17th-century Ottoman religious life and the polemical spirit of the Kadıẓâdeli movement.

Keywords: Kadıẓâde Mehmet Efendi, Cevâhirü'l-İslâm, Leiden University Manuscripts, Manuel of Islamic Beliefs and Practices.

Giriş

Devletlerin salt askerî ve siyasi güçten ya da maddi zenginlikten müteşekkil olduğunu düşünmek eksik bir anlayışın yansıması olur. Devletler belki bunlarla kurulur ama kültür, sanat, ilim ve fikir sahasındaki çalışmalar, gelişmeler, hareketler ve tartışmalar ışığında büyür ve yaşamını sürdürür. Din, tarih, edebiyat, felsefe; tıp, mühendislik, matematik vb. alanlarda yazılan eserler, yapılan keşifler özelde ait olduğu milletin, genelde insanlık tarihi için ne kadar değerli ise o devletin büyüklüğü ve gücü de o minvalde kıymetlidir. Ayrıca her devir ilmî, fikrî ve sanatsal faaliyetleri nispetinde kendi zamanının âlimlerini, düşünürlerini, sanatçıları ortaya çıkarır. Bu nedenle dünya siyaset tarihine iz bırakan devlet adamlarının dönemlerinde önemli ilim ve sanat adamlarının olması tesadüf değildir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren akli ve nakli ilimlerde istikrarlı bir gelişim göstermiştir. Bu gelişim İstanbul'un fethiyle beyliği devlet olma sürecine götürmüş, on altıncı asırda askerî, siyasi, ilmî, edebî, sanatsal ve ekonomik olmak üzere her alanda devrin ihtişamına yakışır bir duruma getirmiştir. Osmanlı'yı imparatorluğa götüren süreç, dâhi denebilecek sultanların önderliğinde alanında söz sahibi bilim insanlarının, aydınların gayretli çalışmaları ile olmuştur. Devletin her dönem ilmiye sınıfını desteklemesi bu noktada çok önemlidir. Avrupa'da özellikle derebeylerin bilim adamlarını, sanatçıları desteklemeleri yaygın bir gelenektir. Osmanlı'da bu gelenek bizzat saray tarafından uygulanmış; sanatçılar, edebiyatçılar, ilim erbabı sultanların, sadrazamların, vezirlerin himayelerinde olmuş, bu sayede sanatlarını icra etmişler, keşiflerini yapmışlar, çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı'da en yüksek ilim müessesesi medreselerdi. Orhan Gazi'nin İznik'te yaptırdığı ilk medreseden sonra Fatih Sultan Mehmed'e kadar tüm sultanlar yeni medreseler inşa ederek eğitime vermiş oldukları ehemmiyeti göstermişlerdir. Fatih'in yaptırdığı Sahn-ı Seman medresesi ile medreseler devletin sağladığı imkânlar ve özellikle müfredat programı ile bir yükseköğretim kurumu özelliği kazanmış, Kanuni döneminde yapılan Süleymaniye, medresesi ile eğitimde zirve noktasına ulaşmıştır (İpşirli, 2003, s.328). Osmanlı'nın siyasi, askerî gücünün eğitimdeki başarı seviyesi ve medreselerdeki müderrislerin ilmî seviyesi ile doğru orantılı olduğu görülmektedir. Taşköprizâde, Molla Fenârî, Molla Hüsrev, Birgivî, Molla Gürânî, Ebussuûd Efendi vb. Fatih ve Kanuni dönemine ait önemli âlimler ve müderrislerdir. Bu âlimlerin telif ettiği eserler, uzun yıllar medreselerde okutulmuş, müzakere edilmiştir. XVI. asırdan sonra da önceki dönemlerde olduğu gibi alaylı ve mektepli olarak ayrılan bazen medreselerde bazen tekkelerde kendi alanında meşhur birçok fıkıh, hadis, kelam vb. âlimler yetişmiştir. Sonraki asırlarda siyasi, askerî ve ekonomik anlamda ortaya çıkan zafiyetin ve sorunların etkisi medreselerde de görülmüştür.

Herhangi bir dine mensup kimselerin bir meselede farklı görüşlere sahip olması olağan bir durumdur. Çok eski zamanlardan beri her millette aynı konuda farklı görüşteki ehil insanların düşüncelerini kamuoyu önünde tartışması süregelen bir âdettir. Bu tartışmalar kralların, senatoların, ulemanın bazen de forumlarda halkın önünde yapılmıştır. Medreselerde ise müderrislerin kendi içinde gerçekleştirdikleri fikhî tartışmalar, müzakereler her dönemde görülmüştür. Bununla birlikte medreseler ve farklı silsilelere mensup tekkeler arasında da fikir ayrılıkları ve tartışmalar olmuştur. XVII. yüzyıl bu tartışmaların daha çok yaşandığı, ayrışmaların arttığı, farklı düşünen gruplar arasında bazen şiddete varan olayların gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Bu tartışmaların odağındaki en önemli isimlerden biri Kadızâde Mehmed Efendi'dir. Onun tekke çevresine, tasavvuf anlayışına ait bazı yerleşik inanışlara karşı farklı görüşler beyan etmesi kendisinin selefi olarak nitelendirilmesine varıncaya kadar ciddi eleştirilere uğramasına neden olmuş, gündeme getirdiği konular kendisinden sonra da tartışılmaya devam etmiştir.

Kadızâde Mehmed Efendi

Mehmed Efendi'nin hayatı hakkında bilgiler onun yazdığı bazı otobiyografik risalelerden günümüze ulaşmıştır. Kadılık yapan babasından dolayı Kadızâde ünvanı ile tanınmış, ilk eğitimini doğduğu (1582) Balıkesir'de Birgivî Mehmed Efendi'nin talebelerinden Şeyh Alâeddin'den almıştır. Babasının ölümünden sonra İstanbul'a taşınmış, çeşitli müderrislerden ilim tahsil ettikten sonra Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin mülazımlarından Dursunzâde Abdülbâki'nin yardımcılığını yapmış, Aksaray'daki Murat Paşa Külliyesinde ders vermeye başlamıştır. Bir müddet sonra Draman Tekkesi şeyhlerinden Tefsîrî Şeyh Hafız Ömer Fânî Efendi'nin vaazlarına ve ders halkasına katılmış, kısa zamanda onun gözde müritlerinden olmuştur. Öyle ki Şeyh kendisini Sultan Selim Camii ile Tercüman Yunus Camii'ndeki vaazlarına vekil kılmıştır. Bu birliktelik Kadızâde ile Şeyh Ömer arasında meydana gelen fikir ayrılığından dolayı çok uzun sürmemiştir. Tekkeden ayrılan Kadızâde, Şeyh Ömer'in sert tenkitlerine maruz kalınca onun eleştirilerine cevap olarak *Risâle fî Tafşîli'l-Hâl* adlı otobiyografik eserini kaleme almıştır (Aliyev, 2024, s. 229). Murat Paşa Külliyesindeki derslerine geri dönen Kadızâde, burada halka verdiği vaazlarda etkili ve tesirli hitabetiyle hayli şöret bulmuş, sırasıyla Beyazıt Camii, Fatih Camii, Süleymaniye Camii ve son olarak Ayasofya Camii vaizliğine ve dersiamlığına kadar yükselmiştir. Vefat ettiği 1636 yılına kadar Ayasofya Camii vaizliğini icra etmiştir. Kadızâde Mehmed Efendi vaizliği süresince tekke ve tasavvuf çevresini rahatsız eden vaazlarda bulunmuştur. Özellikle bidatler ekseninde başlattığı tartışmalar, dile getirdiği iddialar aynı zamanda Halvetî şeyhi olan Abdülmecid Sivasî ve onun gibi tekke ve tasavvuf çevresinin reddiyele-ri ile karşılaşmıştır. Sivasî de Kadızâde gibi Ayasofya vaizlerindendir, birbirlerine verdikleri cevaplar uzun süreli bir tartışmayı beraberinde getirmiş, bu tartışmalar dönemin siyasi ve sosyal hayatını etkileyecek derecede bir hâl almıştır. Kadızâde Mehmed Efendi'nin fikrî anlayışı ölümünden sonra İstanbul'da Üstüvânî Mehmed Efendi, Anadolu'da Vanî Mehmed Efendi ile devam etmiştir. Bu zatlar da kendi fikirlerinin karşısında Abdülehad Nûrî Efendi ile Niyâzî-i Mısırî'yi bulmuştur. Yaklaşık bir asır kesintisiz devam eden tartışmalar sarayın aldığı kararlarda da etkisini göstermiş, iki taraf arasındaki fikir ayrılıkları Kadızâdeliler ve Sivasîler olarak halk arasında bölünmeye yol açmıştır. Kadızâde Mehmed Efendi'nin başlattığı tartışma günümüzde ilgili alan uzmanları tarafından literatüre girmiş, makalelere, müzakerelere, panellere, tezlere ve kitaplara konu olmuştur.¹

Mehmed Efendi “Kadızâde” namıyla bilinmekle beraber Balıkesir'de doğduğu için kimi zaman “Balıkesirî” olarak da anılmıştır. Arapça ve Farsçaya hakimiyeti bilinen Kadızâde mensur eserleri yanında manzum eserler de kaleme almış ve bu eserlerde bazen “Kadızâde” bazen “İlmî” mahlasını kullanmayı tercih etmiştir (Deniz, 2008, s. 18).

Eserin Muhtevası

Kadızâde Mehmed Efendi *Cevâhirü'l-İslâm* adlı risalesini, İslâm'ın temel inanç ve ibadet esaslarını her seviyeden Müslüman'ın kolayca anlayabileceği yalın bir üslupla ele almıştır. Eser, derin muhtevalı bir akait ve ilmihâl kitabıdır. Klasik İslami öğretim geleneğinin en etkili pedagojik yöntemlerinden biri olan soru-cevap tekniğiyle kaleme alınmıştır. Bu metodun benimsenmesi, metne hem dinî eğitimde kullanılabilecek pratik bir rehber hem de tebliğ faaliyetlerine katkı sağlayacak etkili

1 Örnek olarak bkz. Ferzende İldizi, “Malatyalı Niyâzî Mısırî ile Vâni Mehmed Efendi'nin Kâdızâdeliler-Sivâsîler Olayındaki Çekişmeleri”, Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu, Malatya, 2017, s. 565-579; Lokman Doğmuş, “Türkiye’de XVII. Yüzyıldaki Dinî Çatışmalara Sosyolojik Bir Bakış (Kadızâdeliler ve Sivasîler)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2002; Ali Durmuş, Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi Kadızâdeliler Hareketi, Ketebe Yayınları, 2021.

bir vasıta niteliği kazandırmıştır. Risale, başta dinî mükellefiyetlerini yerine getirmek isteyen sıradan Müslümanlar olmak üzere, din eğitimine yeni başlayanlar için de temel bir başvuru kaynağı mahiyetindedir. *Cevâhirü'l-İslâm* iman ve İslâm'ın temel prensiplerini sistemli bir şekilde izah eden bölümlerle başlar. Tevhid inancı, Allah'ın zatî ve sübutî sıfatları, nübüvvet müessesesi, meleklerin varlığı ve vazifeleri, semavi kitaplar, kader ve kaza, ahiret hayatı, cennet ve cehennem tasvirleri, mizan, sırat ve kabir azabı gibi itikadî meseleler, halkın idrak seviyesine uygun bir sadelikte, fakat derinlikten ödün vermeden işlenmiştir. Ardından İslâm'ın şartları, abdestin farzları, ezanın hikmeti, farz-ı ayn ve farz-ı kifaye gibi amelî hükümler detaylı bir şekilde açıklanarak okuyucunun günlük ibadet hayatına rehberlik etmesine imkân verir. Risalede Hanefî mezhebinin görüşleri açık bir şekilde benimsenmiş ve bu mezhebin otoritelerinin ilmî silsilesi, ashabıkıram ve nihayetinde Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar uzanan bir zincirle temellendirilmiştir. Bu cihetle eser, sadece bir ilmihâl olmanın ötesinde, mezhep taassubundan uzak fakat mezhep bağlılığını makul gerekçelerle izah eden metodik bir yaklaşım sergiler. Ayrıca imanın çeşitleri, kökü, kabuğu ve mekânı gibi teşbihi ifadelerle mücerret dinî kavramların zihinlerde somutlaştırılması hedeflenmiş, böylece anlama ve öğrenme süreci daha etkili kılınmıştır. Kadızâde'nin, yaşadığı dönemde yaygınlık kazanan bazı tasavvufi yorumlara karşı ihtiyatlı ve karşı duruşu, eserin satır aralarında sezilmektedir. Bilhassa namazı terk edenler hakkındaki katı ifadeler, onun selefi çizgiye yakın, bidat ve hurafelerden uzak bir din anlayışını savunduğunu gösterir. Eserde cemaatle namazın ehemmiyeti, imamet şartları ve ibadette ihlas gibi konular da vurgulanarak, toplumun dinî hayatında sıkça karşılaşılan pratik meselelere dair çözümler sunulmuştur.

Cevâhirü'l-İslâm, muhtevası itibarıyla hem bir akait hem de ibadetlerin nasıl yapılacağını açıklayan bir ilmihâl olarak tasarlanmış, XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunun dinî ihtiyaçlarına cevap veren bir eserdir. Kadızâde'nin bu risaleyi telif ederken asıl hedefinin, dinî bilgilerin halk arasında sahih bir şekilde yayılmasını ve yanlış anlaşılmalara önüne geçilmesini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle eser, sıradan bir dinî metin olmanın ötesinde, dönemin dinî zihniyetini, eğitim anlayışını ve toplumsal kaygılarını yansıtan tarihî bir belge değerinde taşımaktadır.

Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde Kayıtlı Cod. Or. 1573 Nüshanın Tavsifi

Cevâhirü'l-İslâm adlı eserin muhtasar hâlinin bulunduğu nüsha, Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde Cod. Or. 1573 numara ile kayıtlıdır. Nüsha yeşil deri kaplı arka kapak renkli mermer kâğıt; sırlı beyaz kâğıt, (1+9+1) varak Heymann² tarafından verilmiş Latin sayfa numaraları; 151+103 mm ve 115x66 mm ve 9 satırdan müteşekkildir.

“Başlangıç: Bi’smi’llâhî’r-raḥmānî’r-raḥîm El-ḥamdu li’llâhî Rabbi’l-‘âlemîn ve’s-şalâtu ve’s-selâmu ‘alâ Resûlihi Muḥammedin ve âlihi ve şaḥbihi ecma’ın.

Son: “Benüm imāmum Ḳur’ân’dur.” Dördüncü “Bizim namāzımız senüñle tamām olur yâ senüñ

2 Johannes Heymann, 1667’de Wesel’de doğmuş, ancak kültürel olarak Hollandalı kabul edilen bir doğu dilleri uzmanıdır. 1691’de Franeker Üniversitesinde teoloji eğitimi aldıktan sonra papaz olarak çalışmaya başlamış, 1699’da Hollanda’nın Levant Ticareti Müdürlüğü tarafından İzmir’e atanmıştır. 1700-1707 yılları arasında görev yaptığı İzmir’de birçok dili öğrenmiş; Mısır, Filistin, Suriye ve İstanbul gibi Osmanlı coğrafyasındaki seyahatleriyle Doğu dilleri üzerine derinlemesine çalışmalar yapmıştır. Bu bilgi ve deneyimlerinin ardından Leiden Üniversitesine Doğu Dilleri Profesörü olarak atanmış, üniversite kütüphanesindeki el yazmalarının kataloglanmasıyla görevlendirilmiştir. Akademik üretkenliği sınırlı kalsa da Doğu dilleriyle ilgili olağanüstü dil becerileri ve saha tecrübesiyle öne çıkmış; ölümünden sonra yayımlanan gezi notları sayesinde önemli bir oryantalist olarak anılmıştır. 1737 yılında vefat etmiştir (Ömer Yağmur ve Ahmet Naim Çiçekler, Johannes Heymann’ın 18. Yüzyıl Türkçesi Sözlüğü ve Konuşma Kılavuzu: Vocabularium Turcico, Italicum (İzmir 1702), Or 1686, Notlar, Çeviri Yazı, Italyanca Dizin ve Tıpkıbasım, TDK Yayınları, Ankara, 2023).

namâzın kimiñle tamâm olur?" "Benim namâzım Peyğamber 'aleyhi's-selâm sünnetiyle tamâm olur." Bu mes'eleleri bilirse imâmeti şahıhtır.

Temmet."

Şunu da açıkça belirtmek gerekir ki Cevâhirü'l-İslâm adlı risâlenin Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan Cod. Or. 1573 numaralı yazma nüshası, Heymann koleksiyonuna nasıl dahil olduğu bağlamında dikkat çekici bir belge niteliğindedir. Bu detay, eserin Avrupalı bir ilim adamı tarafından incelenmek üzere sistematik biçimde hazırlanıp kataloglandığını gösterir. Söz konusu yazma, yalnızca fiziksel yapısıyla değil, Heymann gibi bir müsteşrik tarafından özellikle istinsah ettirilmiş olmasıyla da tarihî bir öneme sahiptir. 17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarında yaşayan, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi dâhil birçok dili öğrenen ve yerinde gözlemler yapan Johannes Heymann, yalnızca teorik değil saha temelli müsteşrik kimliğiyle de tanınmıştır. İzmir'de bulunduğu 1700–1707 yılları arasında Osmanlı toplumuna dair dinî, kültürel ve dilsel gözlemler yapmış; bu gözlemleriyle Doğu dilleri üzerine derinlikli bir bilgi birikimi edinmiştir. Heymann'ın İzmir'de bulunduğu yıllarda, halkın inanç sistemini, gündelik dindarlığını ve cami kürsülerinde kullanılan vaaz dilini yansıtan bir halk ilmi hâli olan *Cevâhirü'l-İslâm* risalesini özellikle istinsah ettirmiş olması, bu eserin Osmanlı toplum yapısı ve dinî düşünce tarihindeki etkisine işaret eder. Kadızâde Mehmed Efendi'nin sade halk diliyle kaleme aldığı bu eser, dönemin dinî öğretim tarzını, mezhep bağlılığını ve özellikle selefi yaklaşımlarla şekillenen anti-tasavvufî söylemi somutlaştıran önemli bir metindir. Johannes Heymann'ın bu eseri Avrupa'ya taşımış ve akademik incelemeye açık bir biçimde saklamış olması, sadece eserin bireysel önemini değil, Osmanlı halk dindarlığının Batılı müsteşriklerce nasıl ilgiyle takip edildiğini de ortaya koymaktadır. Ayrıca metnin derkenarında Heymann tarafından alınan notlar da bu durumu ispatlaması bakımından mühimdir. Bu yönüyle Cod. Or. 1573 numaralı nüsha, yalnızca bir yazma eser değil, aynı zamanda erken modern dönemde bilgi dolaşımı, kültürler arası tercüme ve dinî temsil mekanizmaları üzerine düşünmek için son derece değerli bir tarihî tanıktır.

Metnin Üslubu

Edebî metinlerde dil, yalnızca dilbilgisel yapı ile değil, taşıdığı yan anlamlar aracılığıyla da iletişimin kurulmasında önemli bir rol üstlenir. Böylece yazarın üslubu dilin işlevsel ve estetik kullanımıyla meydana gelir (Karabulut, 2021, s. 17-21). Dilin mevcut imkânları içinden bilinçli ya da sezgisel şekilde seçilip bir araya getirilen sözcük, deyim ve cümlelerin, belli bir ahenk ve estetik kaygıyla düzenlenmesi sonucu ortaya çıkan özgün anlatım yapısıdır. Bu yapı, metnin dilsel düzeyde taşıdığı estetik değeri ve anlam zenginliğini belirler. Bir başka tanımda üslup, bir sanatçının dilin mevcut imkânları içinden yaptığı tercihlerle oluşan kelime türleri ve cümle yapılarını kişisel anlatım biçimine uygun şekilde düzenleyerek metne kazandırdığı özgün anlatım atmosferi olarak ifade edilir (Karahancı, 2017, s. 749-751). İncelediğimiz eserde müellifin sözü yormadan, okurunu sıkmadan, muhatabın anlama ve uygulamada tereddüde düşmeyeceği bir eser ortaya koyma amacında olduğu görülmektedir. Eserin sanat kaygısı güdülmeden yazılması, dinî metin olması na rağmen nüshada Arapça-Farsça kelime ve terkiplerin az kullanılması bunu desteklemektedir. Metin üslup bakımından sade nesir tarzında kaleme alınmış, herkesin kolayca anlayabileceği bir tarzda meydana getirilmiştir. Dinî metinlerde özellikle tebliğ ve davet amacı ile yazılan eserlerde halkın anlayacağı şekilde sözün kısa, sade ve anlaşılır olması yaygın bir gelenektir. Kadızâde Mehmed Efendi'nin eserini bu üslupta kaleme alması sözünün halka ulaşması gayesinde olduğunu göstermektedir.

Cevāhirü'l-İslām

[1b] Bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

El-ḥamdu li'llāhi Rabbi'l-'ālemīn ve's-şalātu ve's-selāmu 'alā Resūlihi Muḥammedin ve ālihi ve şahbihi ecma'in.

Ammā ba'd: Şöyle bilgil kim her Müslimān ve Müslime'ye vācibdür ki dīn ü imān ve İslām u namāz ne ile dürtüst olur, öğrenmek farzıdır. Nitekim Resūlu'llāh [2a] buyurur: "El-'ilmu farīzatūn 'alā külli Müslimin ve Müslimeten."³

Pes imdi dīn ü İslām u namāz bābında müte'allık birkaç mesā'ili zikr idelim.

Eger şorsalar "Müslimān mısın?" Eyit: "El-ḥamdu li'llāh."

"Yā 'el-ḥamdu li'llāh' uñ ma'nası nedir?" Eyit: "Allāh'ı ögmekdür."

Eger şorsalar "Allāh te'ālāyı bilür misin?" Eyit: "Bilürem."

"Yā nice bilürsin?" Eyit: "Nitelüksüz ve hıç nesneye beñzemez. Nişāmı yoqdur, qadīmdür. Cihet-den [2b] ve mekāndan münezzehdür."

Şorsalar "Kimüñ milletindeñsin?" Eyit: "İbrāhīm Peyğamber milletindenem."

Eger şorsalar "Kimüñ zürriyyetindensin?" Eyit: "Ādem Şafıyu'llāh zürriyyetindenem."

Eger şorsalar "Kankı ümmetdensin?" Eyit: "Muḥammed 'aleyhi's-selām ümmetindenem."

Eger şorsalar "Kimüñ mezhebindensin?" Eyit: "İmāmu A'zam Ebü Ḥanīfe-i Kūfī Nu'mān bin Şābit rahmetu'llāhi 'aleyh mezhebindenem."

Eger şorsalar "Cümle mezheb kaçdır?" Eyit: "Dörtüdür. Evvel İmāmu A'zam, [3a] ikinci İmāmu Şāfi'ı, üçüncü İmāmu Mālikī, dördüncü İmāmu Aḥmedi Ḥanbelī rahmetu'llāhi 'aleyh. Ve bu mezhebler ḥaqqdır ve toğrıdır.

Eger şorsalar "İmāmu A'zam mezhebi kimden öğrendi?" Eyit: "İmāmu Ḥammād'dan. İmāmu Ḥammād 'Alqame'den, 'Alqame İbrāhīm'den, ol daḥı 'Abdullāh bin Mes'ūd'dan, ol daḥı Ḥazret-i Resūl'den, Resūl daḥı İbrāhīm Peyğamber'den, İbrāhīm Peyğamber Nūḥ'dan, Nūḥ Şī't'den, Şī't Ādem'den, Ādem Peyğamber Cebra'il'den, Cebra'il Mīkā'ilden, Mīkā'il [3b] İsrāfīl'den, İsrāfīl 'Azrā'il'den, 'Azrā'il Rıdvān'dan, Rıdvān Rabbü'l-'Ālemīn'den. Nitekim Qur'an'da buyurur: "İnne'd-dīne 'inda'llāhi'l-İslām."⁴

Eger şorsalar "İslām nedir?" Eyit: "Allāh te'ālā buyurduğı nesneleri dutmaqqdır, men' itdügi nesnelerden ictināb itmekdür."

Eger şorsalar "İmān nedir?" Eyit: "Dil-ile ikrārdur, gönül-ile gerçeklemek Allāh' uñ birliğini ve Resūl ḥazretinüñ efdallığı ve cennet ü şamu ve şūr u ḥisāb u mīzān ve şırāt [4a] ve kabır 'azābı ve ölenler girü dirilmegine ikrār itmekdür. Ve ḥayr u şer Tañrı te'ālādan kaderlenmiş idügin bilmekdür. Nitekim buyurur: "Āmentü bi'llāhi ve melā'iketihī ve kütübihī ve rusulihī ve'l-yevmi'l-āḥiri ve bi'l-kaderi ḥayrihi ve şerrihi mina'llāhi te'ālā."⁵

3 "İlim (öğrenmek), tüm Müslüman erkeklere ve kadınlara farzdır." Ebu Abdillāh Muhammed b. Yezid Māce el-Kazvīnī (İbn Māce), Mukaddime, 17.

4 Âli İmrân, 3/19.

5 "Allah'ın varlığı ve birliğine, O'nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin

Eger şorsalar “İmānuñ başı nedir?” Eyit: “Eşhedü en lâ ilāhe illa’llāh ve eşhedü enne Muḥammeden ‘abduhu ve resûluhu.”⁶” dimekdir.

Eger şorsalar “İmānuñ teni nedir?” Eyit: “Beş vakt namāzdur.”

Eger şorsalar [4b] “İmān nedir?” Eyit: “Toğrı söylemekdür.” Nitekim imān helāk olur egri söylemekle.

Eger şorsalar “Bī-namāzlar imānı ḥarāb eyler namāzı terk itmekle.” Nitekim Resûl ḥazreti buyurur: “صلاة عماد الدين. صلاة الخمس فقد أقامها أقام الدين. ومن تركها هدم الدين.” Ya’nî “Her kim beş vakt namāzı cemā’atle kılsa Allāh te’ālā biñ şehîd şevābı vire. Ve her kim namāzı terk eylese [5a] dīnini yıkmışdır. Ve her kim bī-namāza yardım itse ve bir loğma virse yetmiş kerre Ka’be yıkmış gibi olur.” Ve daḥı Resûl ḥazreti buyurur: “Selām viriñ Yahūdî’ye ve Naşrānî’ye ve lâkin bī-namāza virmeñ.”

Eger şorsalar “İmānuñ derisi nedir?” Eyit: “Ḥayādur.”

Eger şorsalar “İmānuñ köki nedir?” Eyit: “İhlāşdur.”

Eger şorsalar “İmānuñ vaṭanı nedir?” Eyit: “Mü’mînlerüñ gönîlidür.”

[5b] Ve imānuñ vakti nāfile namāzdur. Eger şorsalar “İmān sende midür yâ sen imānda mısın?” Eyit: “Ben imāndayam ve imān bendedür. Ben mü’mînem, imān benüm şıfatumdur.”

Eger şorsalar “İmān kaçdur?” Eyit: “Dörtür. Birisi firîşteler imānudur, aña imān-ı ma’şûm dirler. İkinci mü’mînler imānidur, aña imān-ı maḳbûl dirler. Üçünci mübtedî’ler imānidur, aña imān-ı mevḳûf dirler. Dördünci münāfıklar imānidur, aña imān-ı [6a] merdûd dirler.” Ammā Şem-sü’l-E’imme buyurur: Her ere ve her avrata imān şartların şorsalar bilmese ve öğrenmede taḳşîrât itse ne namāzı ḳabûldür ve ne oruç ve ne dīni ve ne nikāhı vardır ve ne öldükde Müslimânlar ḳabrine ḳoyalar. Her kişiye borçdur ehline ve ‘iyāline imān u İslām şartların ögrede. Eger taḳşîrât itse ‘avrata cāyîzdür ki erinden destürsüz bir fuḳahāya vara, şerāyıt-ı İslām ögrene. Âḫiretde [6b] üç kişiye ‘azāb olur anaya, ataya, erine men’ ü taḳşîrât itdügiyçün.

Eger şorsalar “Gökden kaç kitāb indi?” Eyit: Dört kitāb indi. Ḥazret-i Muḥammed ‘aleyhi’s-selāma Ḳur’ân indi. Ḥazret-i ‘İsā ‘aleyhi’s-selāma İncîl indi. Ḥazret-i Mūsā ‘aleyhi’s-selāma Tevrât indi. Ḥazret-i Dāvūd ‘aleyhi’s-selāma Zebûr indi. Kim ki bu kitāblara inanmasa kāfır olur.

Şorsalar [7a] “Farz kaçdur?” Eyit: “İki. Biri farz-ı ‘ayn ve biri farz-ı kifāye. Farz-ı ‘ayn oldur ki kendü işlemeyince boynundan ödenmez. Farz-ı kifāye oldur ki cemā’atden biri işlese ḡayrılardan ödenür. Farz-ı ‘ayn oruç ve namāz gibi ammā farz-ı kifāye meyyit namāzı gibi.

Eger şorsalar “Ḳıble kaçdur?” Eyit: “Beşdür. Biri ‘arşdur. Biri kürsîdür. Biri Beytül-Ma’mûr’dur. Biri Beytül-Ḳuds’dür. Biri Ka’be’dür. Ammā ‘arş nûrdandır. Kürsî [7b] altundandır. Beytül-Ma’mûr yeşil zümrüddendir. Beytül-Ḳuds kızıl yâḳûtdandır. Ka’be taşdandır.

Eger şorsalar “İslām’uñ şartı kaçdur?” Eyit: “On ikidür. Evvel Allāh’ı birlemekdür. İkinci âb-destdür. Üçüncü beş vakt namāzdur. Dördüncü zekâtdur. Beşinci ḥacdur. Altıncı oruçdur. Yedinci ḡusldür. Sekizinci kāfırlere ḳılıç urmaḳdur. Toḳuzuncı emr-i ma’rûfdur. Onuncı nehy-i münkerdür.

Allah’tan geldiğine iman ederim.”

6 “Şahitlik ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur ve yine şahitlik ederim ki Muhammed (s.a.v.) O’nun kulu ve resulüdür.”

7 Ebu’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, Keşfu’l-Hafâ, II/31.

[8a] On birinci Müslimānlara şefkat eylemekdür. On ikinci Müslimānlaruñ ‘aybın şaklamağdur.”

Eger şorsalar “Her namāzuñ ezānı ve kāmēti vardır. Cenāze namāzınuñ yoğdur.” Eyit: “Toğduğı vaktde kulağına okunmışdur. Āhiretde kâfirlere ‘azāb olur ğayrıya secde itdükleriyoğün.”

Eger şorsalar “Ezān nedür?” Eyit: “Sünnet-i mü’ekkededür.”

Eger şorsalar “Āb-destüñ farzları kaçdur?” Eyit: [8b] “Dörtür.” İmāmu A‘zam’dan menkıldür ki imām olana dört mes’ele şoralar. Eger bilmese imāmeti cā’iz olmaz. “Namāzı kııarsın, bizüm içün mi kııarsın yā senüñ içün mi kııarsın?” Eyit: “Benüm içün kııarın. Cemā’ate niyyet iderin.” İkinci “Biz saña uyaruz yā sen kime uyarsın?” Eyit: “Muğammed ‘aleyhi’s-selāma uyarın.” Üçünci “Bizim imāmumuz sensin. Senüñ imāmuñ kimdür?” Eyit: [9a] “Benüm imāmum Qur’ān’dur.” Dördüncü “Bizim namāzımız senüñle tamām olur yā senüñ namāzıñ kimiñle tamām olur?” “Benim namāzım Peyğamber ‘aleyhi’s-selām sünnetiyle tamām olur.” Bu mes’eleleri bilürse imāmeti şahıhdür.

Temmet.

Sonuç

Kadızzāde Mehmed Efendi, Osmanlı ilmiye sınıfı içinde yalnızca etkili bir vaiz değil, aynı zamanda fikirleriyle uzun süreli tartışmaların merkezinde yer almış önemli bir ilim adamıdır. XVII. yüzyılda özellikle tasavvuf karşıtı vaazlarıyla dikkat çekmiş; bu tavrı sadece bireysel bir kanaat değil, toplumsal ve siyasi sonuçları olan bir hareketin parçası hâline gelmiştir. Kadızzāde’nin fikirleri, ölümünden sonra da gerek İstanbul’da gerek Anadolu’da takipçileri tarafından sürdürülmüş, Sivasîler ile Kadızzādeliler arasında ortaya çıkan ayrışma yaklaşık bir asır boyunca Osmanlı entelektüel ve dinî hayatını etkilemiştir. Bu çalışma, Kadızzāde Mehmed Efendi’nin *Cevâhirü’l-İslâm* adlı risalesinin muhtasarı hüviyetindeki nüshayı ihtiva etmektedir. Aynı zamanda, çalışmaya konu olan Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Cod. Or. 1573 numarada kayıtlı nüshasının ilk defa literatüre girmesi bakımından önemi havidir. *Cevâhirü’l-İslâm* adlı risale, yalnızca temel akait konularını halkın anlayabileceği bir dille sunmakla kalmaz; aynı zamanda Kadızzāde’nin dinî metot anlayışını, mezhebe bağlılığını ve vaaz merkezli eğitime yaklaşımını da yansıtır. Soru-cevap yöntemiyle kaleme alınmış bu eser, Hanefi geleneğe sadık kalırken aynı zamanda selefi yaklaşımların erken yansımalarını da içermektedir. Bu yönüyle *Cevâhirü’l-İslâm* hem bir halk ilmi hâli hem de Kadızzāde’nin dinî düşüncesinin küçük ama etkili bir özeti niteliğindedir.

Extended Abstract

The Ottoman Empire was at its strongest throughout the 17th century. This held true in its intellectual and theological domains in addition to its political, military, and economic ones. Before making significant decisions, such as those pertaining to military campaigns or legislation, Ottoman sultans frequently consulted the Shaykh al-Islam’s legal and theological judgments (fatwas), as they were an absolute monarchy ruled by the Qur’anic teachings. This is why the status of Islamic scholars (ulama), whose knowledge and judgments were widely respected. Those who had proven themselves and received sound training in this field were regarded as distinguished members of this class and their words and opinions were respected. Among the most influential of these figures was Mehmed Efendi, widely known as ‘Kadızzāde’ due to his father’s position as a judge (qaği). The main sources for his biography are his own autobiographical tracts (risalas), which have survived to the present day. Kadızzāde received his early education in Balıkesir before moving to Istanbul. In

Istanbul, he studied with eminent scholars in the religious sciences and became proficient in Arabic and Persian. Renowned for his rhetoric, he was appointed as a preacher at major imperial mosques (selatin mosques) such as Bayezid, Süleymaniye, and Ayasofya. His influence extended beyond the era he lived in: he participated in Sultan Murad IV's Revan campaign and issued the controversial fatwa banning tobacco and coffeehouses, which raised strong public reaction. What brings Kadızade Mehmed Efendi into focus as a historical figure is his central role in the religious debates of his time. Although he did not reject Sufism outright, his criticism of certain rituals initiated heated debates which continued even after his death. The ideology he represented then found a place in the history as the "Kadızadeliler" (Kadızadelis) movement. Loud or whirling dhikr, ceremonies, grave visitations, and kandil tradition led to polemics and then outright rejection by the Halveti Sheikh Abdülmecid Sivasî. Kadızade stated in various works that he did not recognise some of the views attributed to him and had never expressed such statements. Nevertheless, the dispute between the two scholars continued for nearly a century through their respective disciples. These debates divided their followers into two camps known as the "Kadızadelis" and the "Sivasis". The differences in opinion occasionally escalated into violent actions. Both the social and religious-intellectual life of the Ottoman Empire were deeply affected by these events. The divergent perspectives of these two groups continue to be discussed in academic journals and at scholarly symposiums today.

In addition to his public engagements, Kadızade authored both prose and verse works centered on Islamic belief, love of God and the Prophet, supplication, and worship. One of his notable works, *Cevâhirü'l-İslâm* (The Jewels of Islam), which forms the basis of this study, addresses foundational tenets of Islamic belief and practice. Designed as a religious reference guide, the text serves as a reference both for ordinary Muslims seeking to fulfill their obligations (farḍ al-ayn) and for beginners in religious education. The treatise, which contains basic catechetical (ilmihâl) knowledge, conveys its intended message through a question-and-answer format designed to highlight key points. Notably, the work is written in a clear and accessible style for its time. In religious literature, particularly in texts intended for preaching and invitation, it is a common tradition to use concise, simple, and easy-to-understand language that the general public can easily understand. This suggests that the author deliberately adopted this approach to ensure the message would easily reach its intended audience. The text begins with a saying of the Prophet emphasizing the necessity for every Muslim to acquire knowledge about their religion. It then proceeds in a dialogic style, addressing topics such as belief in God, identification with the Prophet's ummah, the topic of prayer, affiliation with a school of law (madhhab), the revealed books and the prophets to whom they were sent, the shahada (testimony of faith), the qibla (direction of prayer), ablution, and the pillars of Islam and faith. The importance of congregational prayer, the conditions for leading prayer (imamate), and sincerity (ikhlaṣ) in worship are also emphasized. This offers practical guidance on issues commonly encountered in everyday religious life. Composed of concise yet essential information, the text is intended to serve as a guide to daily worship practices for Muslims. Kadızade's treatise opens with the statement that knowing the tenets of faith and Islam is obligatory for every Muslim. This obligation signals the author's intent to promote accurate religious knowledge, aiming to prevent widespread misconceptions. He also advocates a pure form of worship that remains faithful to the fundamental teachings of Islam. In this way, *Cevâhirü'l-İslâm* exceeds the boundaries of a simple religious manual. Moreover, it offers a historical insight into the religious consciousness of its time. It also reflects a broader socio-theological concern with the boundaries of orthodoxy and public piety.

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. / This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources.

Yapay Zeka Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. / **Use of Artificial Intelligence:** No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Kaynakça

- Aliyev, E. (2024). Kadızâde Mehmed'e atfedilen otobiyografik risâle(ler) üzerine notlar. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 64, 215–256.
- Deniz, S. (2008). Kadızâde Mehmed İlmî'nin Sultan IV. Murad için yazdığı manzum duânâmesi. *Dîvân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9–40.
- Doğmuş, L. (2002). *Türkiye'de XVII. yüzyıldaki dinî çatışmalara sosyolojik bir bakış (Kadızâdeliler ve Sivasîler)* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, A. (2021). *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe eleştirisi: Kadızâdeliler hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- el-Aclûnî, E. F. İ. b. M. b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. (t.y.). *Keşfu'l-hafâ* (Cilt 2, s. 31).
- İbni Mâce, E. A. M. b. Y. M. el-Kazvînî. (t.y.). *Mukaddime*, 17.
- İdizi, F. (2017). Malatyalı Niyâzî Mısırî ile Vânî Mehmed Efendi'nin Kâdızâdeliler-Sivâsîler arasındaki çekişmeleri. In *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu* (ss. 565–579). Malatya.
- İpşirli, M. (2003). Medrese. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 28) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.
- Karabulut, M. (2021). *Edebî metinlerde dil, ifade ve üslup ilişkisi: Edebiyatta üslup meselesi*. Ankara: İKSAD Global Yayıncılık, ss.17-21.
- Karahancı, İ. (2017). Sözcük birimlerin üslup oluşumuna katkısı II. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(2), 749–768.
- Yağmur, Ö., & Çiçekler, A. N. (2023). *Johannes Heyman'ın 18. yüzyıl Türkçesi sözlüğü ve konuşma kılavuzu: Vocabularium Turcico, Italicum (İzmir 1702), Or 1686, notlar, çeviri yazı, İtalyanca dizin ve tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları.